

Akademik Heydər Hüseynov – 110

□ *Heydər Hüseynov Azərbaycanın görkəmli alimi, elm təşkilatçısı, şərqşünas, ədəbiyyat tənqidçisi, filosof, fəlsəfə tarixçisi, ictimai xadim, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk haqiqi üzvlərindən biri və vitse-prezidenti olmuşdur. AMEA-nın təşəkkülündə, onun elmin inkişafına istiqamət verən çoxşaxəli struktura malik bir təsisat kimi təşkilində və möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynamışdır. Onun ən böyük xidməti isə zənnimcə, fəlsəfəmizdə yeni istiqamətin – millətin özünüdərkinə xidmət edən, xalqda öz şanlı tarixi üçün qürur, vətənpərvərlik duyğuları oyadan bir sıra əsərləri, xüsusilə sonuncu və şah əsəri olan “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı ilə milli fəlsəfənin bir elm kimi fundamentalini qoymasındadır.*

Məlum olduğu kimi, bu kitab əvvəlcə Stalin (Dövlət) mükafatına layiq görülsə də, bir neçə aydan sonra hadisələrin müəllifinin intiharı ilə nəticələnən dramatik gedişində pantürkizm, panislamizmdə suçlanmış, mükafat geri alınmışdı. İttihamların əsas hədəfi Şeyx Şamil hərəkəti və müridizm dini təliminin kitabda müsbət tərəfdən dəyərləndirilməsi idi. Əslində, diqqətli oxucu sovet ideologiyası ilə uyuşmayan məqamları əsərin müxtəlif yerlərində, Azərbaycan xalqının fəlsəfi fikri, düşüncə tərzii ilə bağlı digər problemlərin də şərhində, işıqlandırılmasında aşkara çıxarıb görə bilər. Bu cəhətdən “Həsən bəy Zərdabi” fəslinin sonunda Zərdabinin L.Tolstoyun dini-fəlsəfi görüşlərini ciddi şəkildə tənqid etdiyi məktubu (1903) barədə verilən məlumat səciyyəvidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Zərdabinin birbaşa adresatın özünə ünvanlanmış tənqidi Azərbaycan ədəbiyyatında Tolstoy təliminin fəlsəfi-dini mahiyyətini açmağa yönəlmiş ilk özünəməxsus təşəbbüs idi. Məsələn, Əli bəy Hüseynzadənin “Füyuzat”ın ilk iki sayında dərc etdirdiyi böyükhəcmli “Tolstoyçuluq nadir?” məqaləsi, N.Nərimanovun “Həyat” qəzetindəki “Haftə fəryad”ında tolstoyçuluğu yığcam təfsiri 1906-cı ilə aiddir. Odur ki, Heydər Hüseynovun iki böyük – rus və Azərbaycan mütəfəkkirinin yazışmasına fəlsəfi mənada böyük önəm verməsi, güclü ideoloji təzyiqə baxmayaraq, məsələyə dair düşüncələrini üstüörtülü şəkildə oxucusuna çatdırmaq istəyi təsadüfi deyildi. Daha əvvəl kitabın qısal-dılmış variantı, xülasəsi hesab edilə bilən məqalələr toplusunda onun həmin faktı xüsusi olaraq xatırlatması buna sübutdur. Lakin təəssüflə bildirməliyəm ki, əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində (2007) yol verilən xeyli ixtisardan alimin Zərdabinin məktubundan iqtibas gətirdiyi parçaya da “pay” düşmüşdür. Mən həmin məktubun mətninin Heydər Hüseynovun redaktorlarından biri olduğu “Müxtəşər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin II cildində (1944) dərc edilən Azərbaycan dilinə tərcümə variantından istifadə etmişəm.

Filosof alim kitabın bəhs etdiyim hissəsində əvvəlcə Zərdabinin L.N.Tolstoya 1903-cü ilin oktyabrında yazdığı məktubun mühüm əhəmiyyətini qeyd edir və məktubun başlanğıcından – Zərdabinin böyük rus yazıçısına iltifat edib ona cavab göndərdiyinə görə minnətdarlığını, Məhəmməd ümməti ilə ünsiyyətə

qədir-qiymət qoyduğundan sevinib, onunla əziz bir dost kimi danışa və ürayını boşalda biləcəyini bildirdiyi kiçik bir parçanı təqdim edir.

Daha sonra Zərdabinin geniş məktubundan L.N.Tolstoyun dini-fəlsəfi baxışlarını araşdırdığı aşağıdakı xeyli böyük fraqmenti ixtisarla verir:

“Möhtərəm Graf Lev Nikolayeviç!

... İndi mən sizin dini görüşlərinizi məktubunuzdan tamamilə başa düşdüm. Siz deyirsiniz ki, insanın ruhu Allahın cüzvüdür, haqiqi iman yalnız o imandır ki, əzəli Ali bir Qüvvənin varlığına inanmış olsun, yəni O Qüvvənin varlığına ki, mən ondan nəşət etmişəm və ona da qayıdacağam; O Qüvvə ki, mən onunla yaşayıram və onun bir cüzvünü təşkil edirəm. ... Əziz Qraf! İnsanın ruhu Allahın bir zərrəsidir – məfhumu mənim fikrimcə, əqanimsələsə (troitsa) məsələsində olduğu kimi, bir xətdir və hətta əqanimsələsə məfhumundan da aşağı bir məfhumdur. Çünki əqanimsələsədə müstəqil olan tək bir Allah simasında üç müxtəlif Allah qəbul edilir. Sizin məfhumunuza görə isə bir neçə milyon Allah qəbul edilir, yəni hər bir insan özü-özlüyündə bir Allahdır; ona görə də təbiidir ki, haqiqi Allahı axtarmaq üçün zəhmət çəkmək lazım deyil, haqiqi etiqada heç kəsini ehtiyacı yoxdur; çünki insanların hamısı bir yerdə bir tam Allahı təşkil edir. ... Biri gəlib mənə desə ki, Moskvada qraf Tolstoy adlı bir şəxs var və onun əsərləri (Sinoda cavab) budur və mən özüm Qrafı tanımayırsam və onu heç vaxt görməmişəmsə, onda mən, Moskvada, doğrudan da, qraf Tolstoy olduğuna inanıram – bunu mən onun əsərlərindən bilirəm – yox, əgər mən Sizi şəxsən tanıyırsam və Sizi görmüşəmsə, onda mənim inanmağıma heç bir ehtiyac yoxdur. Etiquadı da mərifətdən bununla ayırmaq olar. Həm də Sizin məfhumunuz suya batırılmış çörək tikələrindən heç də

yaxşı deyil, suya batırılmış bu çörək tikələrini kim yeyərsə, Allah özü o adamın içərisinə daxil olarmış. Bu məfhumunuz ilə Siz, həтта özünüz öz əqidənizə zidd getmiş olursunuz, çünki Siz özünüz keşirlərin firıldığından dəhşətə gəlrirsiniz (Sinoda cavab) və ya sadə dildə deyəcək olsaq, Siz İsa peyğəmbəri taxtından salıb, özünüz onun yerini tutursunuz».

Heydər Hüseynov deyilənlərdən belə qənaətə gəlir ki, Zərdabi L.N. Tolstoyun dini-fəlsəfi görüşləri əleyhinə ateizm mövqeyindən çıxış etmir və onun dünyagörüşünün teoloji qalıqdan xali olması da L.N. Tolstoyun din məsələlərinə dair görüşlərinin

verilən “Sinoda cavab” ifadəsi hansı anlama gəlir, hansı məsələyə görə Həsən bəy Tolstoyu özünə həkəm, yəni münsif seçir. Yeri gəlmişkən, həmin cümlə tam halda belə səslənir: “İndi Sizi özümə həkəm seçirəm: bu iki mübəlligdən (yəni təbliğ edən, təbliğatçı) hansı biri ilə razı olmalı olduğumu Siz özünüz kəsdiriniz”. Təbiidir ki, müəllif cümlənin ikinci hissəsini ixtisar etməsəydi, onda “bu iki mübəllig” kimlərdən ibarət olduğu haqqında daha bir sual ortaya çıxacaqdı. Beləliklə, burada yarımçıqlıq, natamamlıq göz qarşısındadır.

Dövrün tarixi hadisələri və məktubun bütöv mətni bütün bu

“çox nöqsanlı”, “qanunsuz və qərəzli şəkildə ikimənəli”, “əsassız, səhv”, “özündə böhtan və coşğun hissə və hərəkətlərə təhrik ehtiva edən” sənəd kimi qiymətləndirir. Lakin çıxardığı qərar Sinodun istəyinin ziddinə olaraq Tolstoya, onun yeni təliminə marağı daha da artırdı, Rusiya imperiyasının hər tərəfindən ona məktublar axışib gəlməyə başladı.

Beləliklə, Zərdabinin Tolstoyla birinci dəfə yazmasının səbəbi aydın olur. Yazıcının böyük söz-söhbətə, mübahisələrə səbəb olan əsərlərini əldə etmək imkanı olmadığından, məktubla müraciət edib yeni dini təliminin mahiyyətini izah etməsini elə

bütün varlığın əvvəlidir, insan Allahın bir zərrəsidir, Allah məndədir və mən də Ondayam deyir, lakin etiqad etdiyi, iman gətirdiyi Allahla rabitəsini izah etməkdə çətinlik çəkir, bu sarıdan acizliyini boynuna alır.

Zərdabi Məhəmməd peyğəmbərin (s.) gətirdiyi İslam dininə gəlincə onun cəhanşümul əhəmiyyətini qeyd edərək, olduqca yüksək qiymət verir, bütün elmləri özündə ehtiva edən, bütün dinlərdən və dini baxışlardan üstün olduğunu vurğulayaraq yazır: “Bu peyğəmbərin gətirmiş olduğu din insanların bütün dünyəvi, ümrəvi və mənəvi ehtiyaclarını, elm aləmində kəşf olunan və bundan sonra da kəşf

peyğəmbər” isə qalib çıxır, çünki Tolstoydan 1300 il qabaq “Allahın fəzilətini o qədər aydın və doğru təsvir edir ki, ağillər buna heyran qalır...” və insanlar onun ardınca gedirlər...

Beləliklə, Zərdabi Tolstoya məktubunda, bir tərəfdən, xristianlığı (o, burada peyğəmbərə istinadla Bibliya və İncildəki təhriflərdən danışır), digər tərəfdən, xristianlığın doğruduğu biddət hadisəsi kimi Tolstoyun baxışlarını tənqid edir. Haqiqətən, Zərdabiyyə heyran qalmaya bilmirsən, o, peyğəmbərin sözlərinə görə Quranın Allahın son vəhyi olduğunu qeyd edib, üstüörtülü və mədəni şəkildə

Heydər Hüseynov Həsən bəy Zərdabinin Lev Tolstoya məktubu barədə: bugününümüzədən baxış

qiymətləndirilməsində konkret tarixi yanaşma kimi diqqətəlayiqdir. Bəhs edilən hissə məktubun aşağıdakı son sözləri ilə bitir:

“Əgər Sizə həqarət etmiş olursam üzr istəyir və mənə bağışlamağınızı xahiş edirəm, çünki haqiqət açıq söyləməyi tələb edir; haqiqətin isə dostu yoxdur. İndi Sizi özümə həkəm (münsif) seçirəm. Mən, Allaha şükür, sağ və salamətəm. Sizin də uzun illər ömür sürməyinizi arzu edirəm...”.

Məktubdan fraqmentlər həm məzmun, həm də formaca çox kəskin tənqidlə yanaşı, Zərdabinin təbiətinə xas olan bir səciyyəvi keyfiyyəti – qarşısındakının kimliyindən, mənəbə və mövqeyindən asılı olmayaraq, ürayındakini, doğru hesab etdiyini olduğu kimi, uşaq saflığı ilə açıq-açıqlığına, dümdüz, necə deyərlər,

“qızıl-qırmızı” üzə demək kasiyyətini əyani göstərməsi baxımından da çox maraqlıdır. Lakin oxucuda böyük maraq əmələ gətirməsinə rəğmən bu hissədə bir çox məsələlər açıq qalır və çoxlu suallar doğurur. Məsələn, Zərdabinin Tolstoyla məktublaşması nə ilə əlaqədar idi, onun “ateist mövqedən çıxış etməməsi” və yaxud “dünayagörüşünün teoloji qalıqdan xali” olmaması nədən məlumdur (hər halda iqtibas gətirilən mətnədən bu görünür), mötərizə arasında

suallara cavab verməyə imkan yaradır. Məsələ burasındadır ki, L.N.Tolstoyun 1880-ci illərdə həyatı, dünyagörüşü, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətində bir dönüş yaranmışdı. Bu dönüş onun “Tövbə”, “Mənim imanım nəyədir”, “Ehkamçı ilahiyatın araşdırılması”, “Həyat haqqında”, “Xristian təlimi” əsərlərində əksini tapan dini-fəlsəfi görüşlərində xüsusiylə aydın ifadə edilmişdir. Tolstoy cəmiyyətdə hökm sürən zorakılığa, zülmə və ədalətsizliyə qarşı çıxır, zalım, amansız quruluşun tezliklə və dinc yollarla dəyişdirilməli olduğunu söyləyirdi. Bu, onun fikrincə, zülmə zorakılıqla müqavimət göstərməmək özünü mənəvi kamilləşdirmə yolu ilə mümkün idi. Digər tərəfdən, Tolstoy xristianlığı ehkamlarını, ayinlərini lazımsız, haqiqətdən uzaq hesab edir, xristianlığın konfessional növlərini, o cümlədən pravoslavlığı tənqid edirdi. Onun fikrincə, əsl xristianlıq başqa dinlərə də xas olan əxlaqi göstərişlərin toplusundan ibarətdir. O, dünyanı yaradan Allahı yox, insanların şüurunda yaşayan Allahı qəbul edir. Onun nəzərində, Allahı tanımaq və əxlaqi cəhətdən saf həyat yaşamaq eyni şeydir.

Tolstoyun adları çəkilən əsərlərinin çapı və yayılması Rusiyada qadağan edilmişdi, burada həmin əsərlərlə xarici ölkələrdə nəşr edilmiş nüsxələr və əlyazmalar vasitəsilə, onları bir-birinə ötürməklə tanış olurdular.

Bütün bunlar 1901-ci il fevralın 20-22-də Sinodun Tolstoyu kilsədən xaric etməsi barədə qərar çıxarması ilə nəticələndi. Aprelin 4-də Tolstoy Sinoda cavab yazır (Zərdabinin məktubundakı mötərizə arasında (Sinoda cavab) sözləri buna işarə edirdi), burada “özünü pravoslav adlandıran kilsədən” haqiqətən üz döndərdiyini etiraf edir, lakin bunu Allaha asi olduğunu görə deyil, əksinə, qəlbinin bütün qüvvəsilə yalnız Ona xidmət etmək istəməsi ilə izah edir. Sinodun qərarını isə

özündən xahiş edir və istədiyi cavabı alır. Zərdabi bu dəfə, yəni həmin yuxarıda bəhs edilən ikinci məktubunda Tolstoyun görüşlərini təhlil edir və təhlil zamanı yazıçıya istinad etdiyi müddəalardan onun dini-fəlsəfi təliminin Şərq-Çin, hind fəlsəfəsinin panteist, o cümlədən sufirlərin vəhdəti-vücud təlimlərinə bir çox cəhətdən bənzədiyi (məsələn, insanın Allahın bir zərrəciyi olması, Ondən çıxıb Ona qayıtması haqqında müddəə) üzə çıxır. Həsən bəyin zəkasına, fəhminə, məntiqinə haqq verməliyəm, belə ki, o, Tolstoyun yeganə bir məktubda verdiyi bilgi əsasında onun görüşlərinin, məsələn, sufirlərin mistik görüşlərindən fərqli olaraq rəşional xarakterini görə bilmiş, bunları, Heydər Hüseynovun gətirdiyi parçadan da məlum olduğu kimi, etiqad, iman deyil, mərifət, yəni bilik kimi səciyyələndirmişdir. Zərdabi özünü Allahın cüzvü, hissəciyi hesab edən Tolstoyun görüşlərini Xalqla məxluqu eyniləşdirən panteizm kimi tənqid edir (Tolstoyu ən çox narahat edən də elə bu, yəni materializmə meyilli panteizm kimi anlanılmaq idi), çünki hər şeyə qadir Xalqla nəciz və aciz məxluq arasında böyük fərq vardır: əgər insan Allahın bir zərrəsi olsaydı, onda biz də bir şey edə bilərdik deyir və s.

Zərdabi göstərir ki, həm xristianlıq, həm də İslam Allahın insanı öz surətinə müvafiq yaratdığını qəbul etsə də, müsəlmanlar burada insanın ruhunun nəzərdə tutulduğuna inanır, xristianlar isə bunu insanın bədənini kimi anlayıb haqiqətdən uzaq düşürlər. Yəni bununla o, Tolstoyun görüşlərindəki səhvlərinin kökündə müəyyən dərəcədə xristianlığa xas panteizmin durduğuna işarə edir.

Zərdabi Tolstoyun dini görüşlərini Məhəmməd peyğəmbərin (s.) təbliğ etdiyi dinlə müqayisə edib, peyğəmbərə üstünlük verir. Bu iki mübəlligdən (məlum olur ki, məktubda hansı mübəlliglərdən söhbət gedirmiş) birincisi, yəni qraf: Allah təkdir, O, bir ruh, bir sevgidir,

ediləcək olan bütün elm və bilikləri qavrayan, keçmiş əsrlərin tarixi ilə bərabər, bütün insanların həyatını və onların Allah məfhumu haqqındakı görüşlərini ehtiva edən geniş bir təfsir və dindir, belə ki, dünyada bütün elmlər və dinlər Quranın ehkamı qarşısında dənizdə bir damcı timsalındadır”.

Daha sonra o, peyğəmbərin təbliğ dili ilə İslamın dini rəmzi olan “Allahdan başqa Allah yoxdur və Məhəmməd onun qulu və rəsuludur” ideyasını izah edir, göstərir ki, bu dinə görə hamı yaradan Allaha itaət və pərəstiş etməlidir. Allah təkdir, onun şəriki yoxdur, o, yaratdığı məxluqlarından heç birinə bənzəmədiyi kimi, heç bir məxluq da ona bənzəməz; çünki Xaliq və məxluq bir-birinə tamamilə ziddirlər. Və heç bir insan Onu təsəvvür etməyə qadir deyil, əgər desə ki, təsəvvür edib, bunların hamısı onun aqlının çəşqinliyindən və xəyali bützlərdən başqa bir şey olmayacaq. İnsan Allahın böyüklüyünü öz daxilində yerləşdirə, sadə insanın aqlı onu dərk edə bilməz, çünki O, məkanı olmayan, öz böyüklüyünə, mövqə və idarəsinə görə hər yerdə mövcud olan, hər şeyi bilən, hər şeyi gören və i.ə. yüksək fəvqəltəbii bir vücuddur. Zərdabi bütün bunları “Allahı anlamağın yüksək pilləsi” kimi dəyərləndirib, bu cür “layiqli və doğru bir anlayış”la peyğəmbərin öz icmasını, yəni müsəlmanları hər cür xətdən qoruduğunu bildirir, çünki belə bir anlayışla “insanın qəlbi və aqlı fikrən öz yaradıcısını axtaraq və xəyali bütlləri rədd edərək, tamamilə aciz qalır və volens-nolens (istər-istəməz) peyğəmbərin şəriətinə görə Allaha tapınmağa başlayır”.

Zərdabinin müqayisəsindən etiqadının mübahisələrə, ziddiyyətlərə və etirazlara səbəb olduğu üçün zəmanəsinin “ən elmi və ən münəvvər bir adamı olan qraf” ududur. Əksinə, “vəhşi bir xalq içərisində doğulmuş və həтта özü belə savadsız olmuş Məhəmməd

dünyanın ən dahi yazıçılarından birini, rus xalqının fəxrini peyğəmbərlik iddiasından əl çəkməyə, “ağılların heyran qaldığı” İslama dəvət edir və “özünüz kəsdiriniz” deyərək onun bunu qəbul edəcəyinə hətta inanmış kimi görünür...

Heydər Hüseynova gəlincə, ona da heyran qalmaya bilmirsən, ateist dövlətində İslam dinini, Quranı mədh edən (üstəlik, böyük rus xalqının etiqad etdiyi xristianlığı tənqid etməklə) bir yazıya hər hansı bir şəkildə müraciət etməsi böyük risk olub, onun böyük cəsarətindən xəbər verirdi. Təkcə bu barədə bir donos həmin kitabın qadağan edilməsi və ardınca gələn digər cəzalar üçün yetərli olardı. Bununla belə, alimin məndən böyük ustalıq və məharətdə istifadə etdiyini də qeyd etməmək olmaz. Belə ki, böyük məktubdan seçdiyi iqtibaslar oxucunu çaşdırır, o, Zərdabinin, ümumiyyətlə, dinə qarşı çıxdığını güman edir. Lakin həтта bu iqtibaslarda da o, SSRİ-dəki bütün xalqlardan hər cəhətdən üstün, “böyük qardaş” xalqın vəsf edilməsinin qanuna çevrildiyi bir cəmiyyətdə həmin xalqın qürur yeri olan, haqiqətən böyük dühası ilə “haqiqətin dostu olmur” deyərək ciddi mübahisəyə girişib öz sözünü, öz düşüncələrini açıq söyləməkdən, təlqin etməkdən çəkinməyən mütəfəkkiri olan bir xalqın, Azərbaycan xalqının da böyüklüyünü nəzərə çatdırmaqdan özünü saxlaya bilmir...

İlk dəfə barəsində Heydər Hüseynovun məlumat verdiyi Həsən bəy Zərdabi ilə Lev Tolstoyun yazışmasını əks etdirən məktub tarixi, həm də istər özünün, istər Zərdabinin, istərsə də Tolstoyun dünyagörüşünün fəlsəfi məzmunu və özəlliyi ilə tanış etməsi nöqtəyi-nəzərindən unikal qiymətli sənəddir.

*Arzu HACIYEVA,
AMEA Fəlsəfə İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə
tarixi şöbəsinin müdiri,
fəlsəfə elmləri doktoru*